

УДК 341.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.53>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРОТОКОЛУ ТА ЕТИКЕТУ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Петрова Н.О.,

*доктор філософії за спеціальністю 081 «Право», доцент,**доцент кафедри міжнародних відносин**Сумського національного аграрного університету*

ORCID: 0000-0003-4242-2212

Петрова Н.О. Міжнародно-правове регулювання дипломатичного протоколу та етикету: сучасні тенденції та перспективи.

У статті розглянуто сучасні тенденції та перспективи міжнародно-правового регулювання дипломатичного протоколу та етикету. Досліджено сутність дипломатичного протоколу, його складових частин. Визначено, що дипломатичний протокол є багатовіковою категорією, що сформувалася протягом тривалого періоду взаємодії між державами на різних рівнях на основі взаємної поваги до різних культур та традицій через добровільне сприйняття узгоджених загальноприйнятих правил, процедур та поведінки задля ефективної комунікації, вирішення завдань та досягнення встановлених цілей, підтримання довгострокової стійкої співпраці та миру задля теперішнього та майбутніх поколінь.

Встановлено, що складовими частинами дипломатичного протоколу є етикет та церемоніал. Основними принципами дипломатичного протоколу є принцип міжнародної ввічливості, взаємності, протокольне старшинство. Важливим правовим фундаментом дипломатичного протоколу, основним джерелом дипломатичного права є Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року, яка встановлює базові принципи дипломатичних відносин та взаємодії між державами.

На основі наукових досліджень ідентифіковано та вивчено інструменти впливу дипломатичного протоколу: визначення рівня зустрічі, визначення рівня зустрічаючих осіб, зміни у схемах розсадки, рукостискання між офіційними особами, залишення зали проведення заходу, офіційне фотографування. Запропоновано до арсеналу інструментарію додати вчасність прибуття на захід, одяг дипломатів. Дійшли висновку, що комплексних загальноприйнятих норм дипломатичного протоколу та етикету, відповідальності за порушення таких норм не прийнято на міжнародному рівні. Зокрема, це стосується правил щодо одягу, невербальних жестів, рукостискання, вчасного прибуття на захід та залишення його, через що такі традиційно прийняті норми не є загальнообов'язковими. Таким чином, наслідки порушень правил дипломатичного протоколу є умовними. Запропоновано прийняття на міжнародному рівні комплексних правил дипломатичного протоколу та етикету із врахуванням особливостей культури, релігії, філософії, традицій, ситуацій, в яких перебувають країни, наприклад: воєнний стан, природні катастрофи та інші можливі обставини.

Ключові слова: дипломатичний протокол, дипломатичний етикет, церемоніал, міжнародне право, міжнародні відносини, гостинність.

Petrova N.O. International legal regulation of diplomatic protocol and etiquette: current tendencies and prospects.

The article examines modern trends and prospects for international legal regulation of diplomatic protocol and etiquette. The essence of diplomatic protocol and its components are studied. It has been determined that diplomatic protocol is a centuries-old category that has been formed over a long period of interaction between states at various levels on the basis of mutual respect for different cultures and traditions through the voluntary acceptance of agreed-upon generally accepted rules, procedures, and behavior for effective communication, solving problems and achieving set goals, and maintaining long-term sustainable cooperation and peace for the sake of present and future generations. It is established that etiquette and ceremonial are the components of diplomatic protocol. The main principles of diplomatic protocol are the principle of international courtesy, reciprocity, and protocol seniority. An important legal foundation of diplomatic protocol, the main source of diplomatic law is the Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961, which establishes the basic principles of diplomatic relations and interaction between states. Based on scientific research, the instruments of influence of diplomatic protocol have been identified and studied: determining the level of the meeting, determining the level of the meeting

persons, changes in seating arrangements, handshakes between officials, leaving the event hall, official photography. It is proposed to add the timely arrival at the event, the clothing of diplomats to the arsenal of tools. It was concluded that comprehensive generally accepted norms of diplomatic protocol and etiquette, responsibility for violation of such norms are not accepted at the international level. In particular, this concerns the rules regarding clothing, non-verbal gestures, handshakes, timely arrival at an event and leaving it, due to which such traditionally accepted norms are not generally binding. Thus, the consequences of violations of the rules of diplomatic protocol are conditional. It is proposed to adopt at the international level comprehensive rules of diplomatic protocol and etiquette, taking into account the peculiarities of culture, religion, philosophy, traditions, situations in which countries find themselves, for example: martial law, natural disasters and other possible circumstances.

Key words: diplomatic protocol, diplomatic etiquette, ceremony, international law, international relations, hospitality.

Постановка проблеми. Налагодження дипломатичних відносин є одним із фундаментів ефективної взаємодії та подальшого зміцнення співпраці в різних сферах та напрямках міждержавних, міжнародних відносин. Універсальним інструментом, що сприяє налагодженню взаємозв'язку та подальшій міжнародній співпраці, формуванню індивідуального іміджу держави із врахуванням міжнародних норм та усталених традиційних практик є дипломатичний протокол та етикет. Під час сучасного турбулентного стану політичних, міжнародних відносин, дипломатичний протокол та етикет можуть стати як індикаторами прояву реальних намірів високих представників держав та мірилом готовності до дій, або ж можуть бути проявом ненавмисного чи запланованого меседжу незгоди та протесту. Найбільш негативною ситуацією може стати неузгоджена організація дипломатичних заходів та незрозуміла поведінка, через відсутність, насамперед, прийнятих комплексних загальних правил міжнародного дипломатичного протоколу та етикету дипломатів, представників держав на міжнародному рівні.

Метою статті є дослідження сучасного стану міжнародно-правового регулювання дипломатичного протоколу, значення дипломатичного протоколу та етикету для розвитку та зміцнення міжнародних відносин та ефективного вирішення міждержавних питань під час переговорів, зустрічей та візитів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями дипломатичного протоколу, окремих його елементів, їх значенням для міжнародних відносин займалися багато дослідників, зокрема Балануца О.О., Грідіна І.М., Зелінська О.М., Калашник Г.М., Палєєва Ю.С., Пелех І.В., Сагайдак О.П., Федчишин С.А., Чугаєнко Ю.О., Шинкаренко Т.І., Шкабаро В.М. та ін. Водночас, ураховуючи різноплановість і глибину проведених досліджень, а також посилення значення дипломатичного протоколу в період нестійкості міжнародних відносин, слід посилити інтенсивність дискусій щодо удосконалення правового регулювання дипломатичного протоколу.

Виклад основного матеріалу. Дипломатичний протокол відіграє важливу роль в дипломатичних міжнародних відносинах, є основою для ефективної взаємодії на різних рівнях міждержавної комунікації. Дипломатичний протокол характеризується як спільність певних традицій, умовностей та правил, яких дотримується дипломатична служба кожної держави при реалізації різних зовнішньополітичних заходів [1]. Дипломатичний протокол складає собою сукупність правил і традицій, яких дотримуються в міжнародному спілкуванні, він є зразком міжнародного спілкування, на який рівняються всі організації та приватні особи [2, с. 12-13]. Він є невід'ємною складовою дипломатії, її політичним інструментом, формою, якою супроводжується будь-яка зовнішньополітична акція (акт, захід) держави та якої дотримуються її представництва чи представники [3, с. 26].

В сучасній дипломатії, дотримання дипломатичного протоколу необхідне під час визнання нових держав, встановлення дипломатичних відносин, призначення глав дипломатичних представництв, вручення вірчих грамот, здійснення дипломатичних візитів, проведення переговорів і бесід [4, с. 236]. Значення дипломатичного протоколу для міжнародних відносин полягає в створенні «відповідних умов для того, щоб відносини між державами, урядами та їхніми представниками могли розвиватися в дружній, мирній атмосфері та в обстановці взаємоповаги» [1]. Дипломатичний протокол є міжнародною категорією [4, с. 238] дозволяє розбудовувати міждержавні відносини, незважаючи на релігійні, національні, культурні розбіжності [5, с. 48]. Роль дипломатичного протоколу, як одного із дипломатичних інструментів, полягає у формуванні мирної ситуації в міжнародних відносинах [6, с. 94]. Дипломатичний протокол для дипломатії забезпечує загальноприйняті норми поведінки для ведення відносин між державами [7, с. 39]. Практичне значення дипломатичного етикету полягає в тому, що на різних рівнях спілкування, які необхідно задокументувати, можна використовувати усталені форми загальноприйнятої ввічливості без особливих зусиль у спілкуванні [8, с. 125].

Таким чином, дипломатичний протокол є багатовіковою категорією, що сформувалася протягом тривалого періоду взаємодії між державами на різних рівнях на основі взаємної поваги до різних культур та традицій через добровільне сприйняття узгоджених загальноприйнятих правил, процедур та поведінки задля ефективної комунікації, вирішення завдань та досягнення встановлених цілей, підтримання довгострокової стійкої співпраці та миру задля теперішнього та майбутніх поколінь.

Слід розрізняти дипломатичний протокол, етикет та церемоніал. Так, «протокол» у своєму вузькому сенсі стосується сукупності правил і процедур, які регулюють відносини між урядами та їхніми представниками як в офіційних, так і в приватних випадках. Натомість, «етикет» стосується манер і поведінки осіб, незалежно від того, чи застосовуються вони в офіційних, чи в приватних справах [9, с. 15]. Якщо дипломатичний протокол є «вираженням хороших манер у відносинах між державами, то дипломатичний етикет – це прояв хороших манер у відносинах між посадовцями, політичними і громадськими діячами, що представляють свою державу» [10, с. 53]. Слід також виокремлювати від дипломатичного протоколу й церемоніал, як його складову частину. Так, дипломатичний протокол та церемоніал різняться за джерелом походження: на відміну від дипломатичного протоколу церемоніал має корені не в державному началі, а в цивілізаційному і національному. Правила дипломатичного протоколу базуються на принципі «міжнародної ввічливості», у поняття якої входить виявлення шани й поваги до всього, що символізує та представляє державу. Церемоніал сформувався в результаті історичного розвитку на основі національних особливостей народів: їхнього світогляду та світосприйняття, релігії і культури, характеру соціальних відносин, поняття про гостинність, а особливо характеру ієрархічної структури суспільства [11]. Дипломатичний етикет – сукупність правил і норм поведінки дипломатів та офіційних осіб під час різних офіційних і неофіційних заходів [11]. Разом з тим, слід зазначити, що дипломатичний етикет і церемоніал є органічними частинами дипломатичного протоколу [8, с. 125], його складовими частинами [1], хоча норми дипломатичного протоколу мають усталений та загальноприйнятий характер, що забезпечується наявністю міжнародно-правових актів, які регламентують деякі протокольні питання [11]. Таким чином, дипломатичний протокол складається з комплексу правил поведінки, які з одного боку, базуються на прийнятих на міжнародному, державному рівні правил, з іншого – на схожих усталених правил взаємної ввічливості.

Норми протоколу базуються на чотирьох основних джерелах: міжнародному праві, міжнародному звичаї, державному праві, національних традиціях та особливостях [12, с. 66]. Важливим правовим фундаментом дипломатичного протоколу, основним джерелом дипломатичного права є Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року [13], яка встановлює базові принципи дипломатичних відносин та взаємодії між державами. Основами принципів міждержавних відносин є принцип міжнародної ввічливості, взаємності, протокольне старшинство [14, с. 9]. Принцип міжнародної ввічливості розуміється як шанобливе й поважне ставлення до всього, що символізує і представляє державу, що проявляється через акти добросусідства, дружелюбності, гостинності, підкресленої поваги тощо. На основі принципу взаємності з боку держави можуть прийматися належні відповіді у відповідь на будь-яку акцію з боку іншої держави [11]. Принцип взаємності може застосовуватися як для дружніх акцій, таких як обов'язковість написання листа, вербальної ноти у відповідь, нанесення візиту, взаємний обмін візитними картками, так і для того, щоб у відповідь на погіршення умов та режиму перебування для вітчизняної дипломатичного представництва застосувати аналогічну відповідь на основі принципу взаємності. Найважливішим принципом вважається принцип старшинства, який має нормативне закріплення у Віденській конвенції про дипломатичні зносини. Відповідно до цього принципу, зокрема, ст. 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини, за винятком питань старшинства та етикету, не повинно бути жодної різниці між главами місій залежно від їхнього класу [13], що підкреслює винятковість питань старшинства та етикету. Так, принцип старшинства застосовується на офіційних заходах, шляхом упорядкованої розсадки дипломатичних представників згідно з їхніми класами та рангами [1].

Норми дипломатичного протоколу за своєю суттю є універсальними. Для всіх країн незалежно від їх соціально-економічного ладу і політичної, економічної та військової могутності діють однакові протокольні правила й норми [11, с. 8]. Разом з тим, існує відмінність дипломатичного протоколу кожної окремої держави, що зумовлені відмінними особливостями культури, традицій та звичаїв. Такі відмінні особливості впливають на зміст нормативно-правових актів, що приймаються на рівні кожної окремої держави. Так, в Україні Указом Президента України від 22 серпня 2002 року № 746/2002 затверджено Положення про Державний Протокол та Церемоніал України з метою забезпечення додержання загальноприйнятих міжнародних норм, правил, традицій організації офіційних заходів, удосконалення й оптимізації порядку проведення в Україні заходів протокольного і церемоніального характеру. Даним нормативно-правовим актом встановлено, що програми

візитів та плани протокольного та організаційного забезпечення офіційних заходів, затверджені відповідно до Положення про Державний Протокол та Церемоніал України, є обов'язковими до виконання органами виконавчої влади [15]. В Положенні про Державний Протокол та Церемоніал України встановлюються правила щодо формату та процедури, порядку проведення заходів, пов'язаних з візитами різних рівнів представників іноземних держав. Так, під час офіційної церемонії зустрічі глави іноземної держави перед трапом літака чи на виході з вагона розстелюється червона килимова доріжка. Уздовж доріжки вишиковуються воїни почесної варті, дівчата у національному вбранні вручають главі іноземної держави хліб-сіль, а в разі участі в державному візиті дружини глави іноземної держави - юнаки у національному вбранні вручають їй квіти [15]. Подібні правила державного церемоніалу та протоколу прийняті й в інших державах, які відрізняються особливостями культури, традицій кожної окремої країни.

Дипломатичний протокол проявляється в різних формах, офіційних переговорах, зустрічах, дискусіях, конференціях через сукупність інструментарію, що заснований на вищезазначених принципах дипломатичного протоколу. Так в наукових дослідженнях ідентифікуються та вивчаються інструменти впливу дипломатичного протоколу. Такими інструментами вбачаються визначення рівня зустрічі, визначення рівня зустрічаючих осіб, зміни у схемах розсадки, рукостискання між офіційними особами, залишення зали проведення заходу, офіційне фотографування [5, с. 51]. Так, у разі, якщо представники держави на міжнародному заході залишають приміщення достроково та демонстративно, то це таким чином висловлюється незгода, супротив та непогодження з відповідним виступом, політикою чи позицією певного політичного діяча, дипломата. Такі інструменти можуть слугувати засобами мовчазного протесту та впливати на позицію іншої сторони, опонентів на міжнародному рівні. До арсеналу інструментів впливу на міжнародні відносини через дипломатичний протокол можна додати вчасність прибуття на захід. Так, запізнення на запланований офіційний захід, наприклад, переговори, візити, конференції тощо є проявом неповаги. Не менш важливим є також одяг дипломатів, представників держави, що з'являються на офіційні заходи. Як правило, на запланованих заходах на міжнародному рівні важливим є дотримання дрес-коду: класичні костюми, смокінги чи фраки, в залежності від виду заходу. У разі невідповідності встановленим правилам, сторона, яка порушила усталені традиції може зазнати іміджеві втрати, чи отримати репутацію осіб, які недосконало чи недбало відносяться до такого роду правил, що в свою чергу може спричинити появу непорозумінь між державами чи втрату перспектив довгострокової співпраці. Тож, з одного боку, за допомогою дипломатичного протоколу можна найбільш ефективніше вирішити поставлені завдання, забезпечити стабільність, стійкість міжнародних відносин. Він сприяє ефективній співпраці, досягненню своїх цілей, однак може перешкодити довгостроковій співпраці через прояв неповаги, появи недовіри, непорозуміння, що може спричинити навіть конфлікти.

Що стосується дрес-коду, то слід зазначити, що багато держав мають свої традиційні правила щодо одягу, що залежать від культурних, національних, релігійних особливостей, чи певних обставин, які не потрібно ігнорувати. Звісно, через одяг можна поширювати різні меседжі на міжнародному рівні. Зокрема, як зазначається в дослідженні, що «мова дипломатичного спілкування стає відвертішою та жорсткішою, вирішуючи невідкладні питання воєнного часу. Кейсом аналітично-цілеспрямованої зміни протокольних норм є своєрідний мілітарний дрес-код українських політиків» [16, с. 150]. Очевидно, що такі види інструментарію впливу дипломатичного протоколу, як мілітарі-одяг на офіційних зустрічах, традиційний, національний одяг можна використовувати для вираження своєї позиції, висловлення приналежності до певного виду релігії чи культури, але повинні бути такі можливості зафіксовані в міжнародних нормативно-правових актах, положення яких погоджені усіма учасниками міжнародної спільноти для зручного, доцільного та зрозумілого їх використання, щоб уникнути непорозумінь. Порушення дипломатичного протоколу може взагалі не мати шкідливого характеру. Як свідчить дипломатична практика, порушення існуючих вимог дипломатичного протоколу у відносинах між державами та міжнародними організаціями, відступ від протокольних норм може бути завчасно погодженим між відповідними державами-контрагентами та відбуватись із прямого дозволу держави, стосовно якої такі порушення мали місце, може розглядатись як публічна демонстрація підтримки однією державою іншої [17, с. 47]. З іншого боку, «одне незручне порушення традицій може перерости в багаторічне охолодження відносин між двома країнами, а то й у міжнародний скандал. Протокольні тонкощі відіграють настільки велику роль, що, наприклад, всього лише один необдуманий жест може зірвати грандіозні угоди між державами» [4, с. 238].

Правила дипломатичного протоколу є досить оригінальним видом соціальних норм, що знаходяться одночасно на межі та у сфері впливу права, політики та етики, залишаючись при цьому сьогодні значною мірою саме даниною звичаю. Слід підкреслити, що у зв'язку з комплексною природою протоколу іноді досить складно відрізнити юридично обов'язкову норму дипломатичного

протоколу від звичайних вимог ввічливості. До того ж ця комплексна природа доповнюється значною багатоманітністю протокольних норм, їх національною специфікою в окремих державах [17, с. 47]. Цілком слушною є думка про те, що «складність дипломатичного протоколу полягає в тому, що не завжди є зрозумілим, де закінчується міжнародна ввічливість і починається саме юридична обов'язковість дотримання певних правил, яка тягне за собою неминуче настання юридичної відповідальності за невиконання цих норм» [18, с. 251]. Слід зазначити, що комплексних загальноприйнятих норм дипломатичного протоколу та етикету, відповідальності за порушення таких норм не прийнято на міжнародному рівні. Зокрема, це стосується правил щодо одягу, невербальних жестів, рукоштовпання, вчасного прибуття на захід та залишення його, через що такі традиційно прийняті норми не є загальнообов'язковими, бо не зафіксовані в законодавстві, що прийняте міжнародною спільнотою. Виходячи з того, що наразі немає комплексних прийнятих правил дипломатичного протоколу, відповідальність та наслідки порушень правил дипломатичного протоколу є умовними. Таким чином, повинні бути прийняті на міжнародному рівні комплексні правила дипломатичного протоколу та етикету із врахуванням особливостей культури, релігії, філософії, традицій, ситуацій, в яких перебувають країни, наприклад: воєнний стан, природні катастрофи та інші можливі обставини.

Висновки. Враховуючи сучасні умови, коли інструменти дипломатичного протоколу на міжнародному рівні впливають на міжнародні відносини, необхідно розробити міжнародне законодавство щодо комплексних правил дипломатичного протоколу та етикету, врахувавши особливості культури, релігії, філософії, традицій, ситуацій, в яких перебувають країни. Це дозволить забезпечити контрольоване міжнародне середовище, в якому буде зрозуміло, комфортно та безпечно здійснювати міждержавну комунікацію: переговори, дискусії, діалоги, що сприятиме встановленню та розвитку довготривалих взаємовигідних міжнародних відносин та співпраці між державами та народами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сагайдак О.П. Дипломатичний протокол і етикет. Київ, 2006. 380 с. URL: <https://www.info-library.com.ua/books-text-8556.html>.
2. Калашник Г.М. Вступ до дипломатичного протоколу та ділового етикету: Навч. посіб. К.: Знання, 2007. 143 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049111.pdf>.
3. Гулієв А.Д., Чекалюк В.В. Дипломатія. Корпоративна культура та етикетні норми. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2021_3_5.
4. Шкабаро В.М., Палєєва Ю.С. Державний протокол: минуле та сучасність у контексті впливу на відносини між державами. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 236–244. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v23/29.pdf>.
5. Зелінська О.М. Дипломатичний протокол як політичний інструмент сучасних міжнародних відносин. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. Вип. 19. Т. 1. С. 46–54. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/aprde/article/view/6861/7122>.
6. Wizimirska K. The art of diplomacy in the context of contemporary international relations. *Journal of science of the Military Academy of Land Forces*. V. 48. № 4. (182). 2016. P. 88–105. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/348475.pdf>.
7. Modern Diplomacy Ed. Jovan Kurbalija 1998, DiploPublishing Prepared by Academic Training Institute. URL: https://www.diplomacy.edu/wp-content/uploads/2022/02/Modern_Diplomacy.pdf.
8. Воронова О. Місце дипломатичного протоколу в розвитку міжнародних економічних відносин. *Вісник Хмельницького національного університету* № 3. 2024. С. 123–127.
9. Hecht A., Boulgaris J-M., Jazairy I. Practices of diplomatic protocol in Geneva. *United Nations Institute for Training and Research (UNITAR)*. 2015. URL: https://www.eda.admin.ch/dam/mission-onu-omc-aele-geneve/en/documents/Practices-of-diplomatic-protocol-2016_EN.pdf.
10. Балануца О.О. Родзинки дипломатії: навчальний посібник. Дніпро: Середняк Т.К., 2022. 148 с.
11. Шинкаренко, Т.І. Дипломатичний протокол та етикет: навч. посібник. 2-е вид., доп. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 296 с.
12. Бондаренко К.В. Особливості державного управління закордонними справами. *Право і суспільство*. № 5. 2014. С. 63–67.
13. Vienna Convention on Diplomatic Relations. 18.04. 1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf.
14. Чугаєнко Ю.О. Дипломатичний і міжнародний діловий протокол та етикет. Навчальний посібник. К.: Національна академія управління, 2011. 164 с.

15. Про Державний Протокол та Церемоніал України: Указ Президента України від 22 серпня 2002 року № 746/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002#Text>.
16. Грідіна І.М. Особливості дипломатичного протоколу та етикету під час російсько-української війни. *Актуальні проблеми науки та освіти: зб. матеріалів XXV підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ, м. Київ, 10 лют. 2023 р. / за заг. ред. М.В. Трофименка.* – Київ: МДУ, 2023. – С. 149–152.
17. Федчишин С.А. Порушення дипломатичного протоколу в контексті дисциплінарних проступків працівників дипломатичної служби України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2016. Вип. 21. С. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2016_21_13.
18. Пелех І.В., Свіденко А. Особливості здійснення окремих дипломатичних процедур за протоколом у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3. 2019. С. 250–253.